

Nizaməddin Şəmsizadə
Professor, Dövlət Mükafatı Laureatı

Hələ 60-cı illərdə orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycanın ilk xalq şairi Səməd Vurğunun "Vaqif" dramında Vaqif rolunda çıxış etmişdim. Ona görə də əsəri əzbər bildirdim. O vaxtdan bəri bəzi misralar yaddaşımda qalıb:

*Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran
Burdan da Rusiya göndərir fərman
Pozmaq istəyirlər cah-calalımı.*

Bu misralar 60 ildir ki, zaman-zaman məni düşündürür. Böyük şairin bu misraları indi - Qarabağ uğrunda Vətən müharibəsi getdiyi, qürur və kədərlər arasında çırpındığım günlərdə mənə aydın oldu:

İŞĞƏL *(mənzəyi və genalogiyası)*

Azərbaycan üç imperiyanın əhatəsindədir. Biri dost və qardaş, ikisi bizim varlığını istəməyən, Azərbaycanı Araz adlanan, qılnc ilə ikiyə bölən! Bu ədalətsiz bölgü - tarixi cinayət Azərbaycan xalqının iştirakı olmadan həyata keçirilmiş İŞĞƏL aktı İran və Rusiya arasında bağlanan, "Kürəkçay" (1805), "Gülüstan" (1813) və "Türkmənçay" (1828) işğal aktları ilə, özü də hər üçü Azərbaycan torpağında həyata keçirilmişdir. "Kürəkçay" işğal aktı knyaz Sisyanov və İbrahim xan, "Gülüstan" Nikolay Ptışşev və Mirzə Əbdülhəsən xan, "Türkmənçay" General İvan Paskeviç və Şahzadə Abbas Mirzə tərəfindən imzalanmışdır.

Fəqət, işğal XIX əsrdən başlanmır

Onun mənzəyi və genalogiyası daha qədimdir. O, rusların Azərbaycan torpağına ayaq basdığı dövrdən - IX əsrdən başlanır. Əvvəlcə Don və Volqa (İtil) çayları vasitəsi ilə kiçik gəmilərdə ticarət məqsədi ilə gələn ruslar bu ölkənin gözləyini vurulub, ona sahib çıxmaza kimi işğalçılıq niyyətinə düşürlər: "X əsrdə rusların bu ərazilərə gəlişinin məqsəd və mahiyyəti tamamilə dəyişdi. Əvvəllər 15-20 gəmidən ibarət kiçik dəstələrlə ticarət məqsədi ilə gədikləri halda, indi yüzlərlə gəmi ilə səfərə çıxanların niyyəti qarətçilik və işğalçılıq idi.

914-cü ildə 500 gəminin hər birində 100 nəfər olmaqla Azərbaycanın Xəzər sahillərinə 50 mindən artıq rus gəldi... 938-ci ildə ruslar 38 gəmidə Bakı sahillərinə gəldi - Şirvanşah Məniçöhr İbn Yəzid onlarla vuruşdu, məğlub oldu. ("Azərbaycan tarixi" Bakı, Azərənşər, 1994, səh. 280) Kür çayı vasitəsi ilə gedib, gəmiləri Mübarəki adlı kənddə saxlayıb, 944-cü ilin avqustun 24-də onlar Bərdəni mühasirəyə alırlar (281). Azərbaycanda işğalın mənzəyi bu vaxtdan başlanır və 1100-dən davam edir...

Erkən orta əsrlərdə

Azərbaycanda ən böyük işğal Ərəb işğalı - dini işğaldır. İslam dini meydana gələndən əf sonra - 639-cu ildə sərkərdə Hüzeyfənin başçılığı ilə ərəblər Azərbaycana basqın edir və sıddətli müqavimətə rast gəlir. Bu artıq ərazi işğalı, yaxud siyasi işğal deyildi. Mənavi işğal - yadın yaddaş üzərində hökmranlığı başlanması idi. "VII əsrin 60-cı illərində xilafət hakimiyyəti daxilində bir sıra hadisələr baş verdi. 661-ci ildə Xəlifə Əli İbn Abutalıh Kufə şəhərində müxəlifəti... Əbdürrəhman İbn Mülqəm tərəfindən öldürüldü. Xilafətdə hakimiyyət Əməvilər sülaləsinin (661-750) əlinə keçdi.

Bu sülalənin nümayəndələri Müaviyənin (661-680) və oğlu I Yəzidin dövründə ərəblərin işğalları daha da şiddətləndi. Əmin-amanlıq pozuldu" (səh.243). Elə buna görə də əməvilərə qarşı narazılıq artı, bu 750-ci ildə Abbasilər sülaləsinin (750-1258) hakimiyyətinə gəlməsi ilə nəticələndi. Odluqca qaddar olan V Abbasi xəlifəsi Harun Ər-Rəşidin zamanında (786-809) işğal daha da gücləndi. Ərəb işğalına qarşı Xürrəmi ideologiyasının və qəhrəman Babəkini mübarizəsi Azərbaycan işğalına qarşı əzəbləri uğrunda müharibəsinin ən şərəfli tarixi idi. "Xürrəmilər tarixdə ilk dəfə olaraq, yadelli işğalçılara qarşı mübarizədə ədədlə rəmzi kimi qırmızı bayraq qaldırması və qırmızı paltar geymişlər" (səh.258). Babəkin Azərbaycanın əzədləri uğrunda mübarizəsi xalqımızın əbədi düşməni olan erməni Səhl Smbatın xəyanəti nəticəsində məğlub oldu.

1220-ci ildə Monqollar ilk dəfə Azərbaycana daxil olanda, ruslara yer olmadı. 1225-ci ildə Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti süqut etdi. 1234-cü ildə Monqollar ikinci dəfə Azərbaycana soxuldu, 1239-ildə Dərbənd şəhərinin zəbti ilə bütün Azərbaycan Monqollar tərəfindən istila olundu ("Azərbaycan tarixi" səh 322).

Hülakü xan (1258-1265) 1256-cı ildə Azərbaycandan, 1258-ci ildə Bağdadı istila etdi və 500 ildən artıq hökm sürən Abbasilər süquta uğradı. Beləliklə, yeni zəbt

edilmiş ərazilər hesabına V Monqol Uluğu - Hülakülər (Elxanilər) dövləti yarandı. Azərbaycan dövlətinin siyasi - insibati ərazisinə çevrildi. Təbriz, Abaqa xanın zamanından başlayaraq, dövlətin paytaxtı oldu. ("Azərbaycan tarixi", səh.325). Beləliklə, işğalçılar dəyişdi, işğal olunan - Azərbaycan dəyişmədi.

1385-ci ildə Toxtamış gəldi, işğal etdi, çoxlu qənimət və iki yüz min əsir aparaq, Qarabağdan qızıl Qızıl Ordaya getdi.

1387-1397-ci illər arasında

Təbriz şəhəri yerli hakimler tərəfindən 14 dəfə hücumla mürəz qaldı, 14 dəfə bir feodalın əlindən digərinə keçdi, Nəticəsi bu oldu ki, 1392-ci ildə Əmir Teymur gəlib Təbrizi işğal etdi. Bu proses Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin vaxtına qədər davam etdi. Bu zamandan etibarən, işğalın forma və məzmununu dəyişdi.

Bir fakta nəzər salaq: "1463-cü il dekabrın 2-də Venesiya respublikasının senatında Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Ağqoyunlu dövləti və Qaraqoyunlu bəyliyi ilə ittifaqa girmək haqqında xüsusi məsələ müzakirə edildi." (375).

Həmin proses Səfəvilər dövlətinin şəkkülünə qədər davam etdi. Şirvanşahlar, Atabəylər və Səfəvilər Azərbaycan tarixinin ən şərəfli dövrü, dövlətçilik zirvələri idi. Səfəvilər dövləti (1501-1736) də Rusiyanı keçmədi. 1553-cü ildə

yata keçirmək üçün həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnə-fəsad tötətmək, davadalaş yaratmaq lazımdır. Bu işdə sünni və şiə məsələləri arasındakı itxtilaf bəyliklərin silahı və bəzilərək ordudur. Rusiyanın nüfuzunu Asiyada qaldırmaq üçün sünni və şiə itxtilafları yaxşı bir vasitədir. Türkiyə ilə İran dövləti arasındakı müvazinəti elə pozmaq lazımdır ki, onlar bir-biri ilə dil tapa bilməsin.

- İslam əqidəsini Asiyadan uzaqlaşdırmaq, Xristian dini əqidəsini və mədəniyyətini orada ciddi təbliğ etmək, yaymaq lazımdır.

- **Türkiyə dövləti məhv olmadan İranın canını almaq məsləhət deyil.**

- Gürcüstan ölkəsi, Qafqaz xətti İranın şah damarındır...Ona görə də siz vaxtı yubarmadan Qazqazı zəbt və işğal edib, İranın daxili hakimlərini özünüzdə xidmət və müti edəsiniz;

- Hindistanın açarı Türkiyənin paytaxtıdır;

- Türkiyəni Avropadan ayırmalı;

- İşin axırında sair ölkələrin hamısını öz məmləkətimizə ilhaq edib, bütün dünyaya sahib olarsınız (bax: "Dirilik" jurnalı, 1916, səh.42).

Rus dövləti 180 ildir (bu gün də!) bu işğal və ilhaq sənədi əsasında fəaliyyət göstərir. Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin "Xarıbülbül" poemasında belə deyilir:

*Pyotrün vəsiyyəti
hələ indi üzə çıxır*

**Yollar gedib İstanbula
Ordan da Təbrizə çıxır
Şah vermişdi
Naxçıvanı, Qarabağı
Rusun qəsdini
Təbrizədi.**

Vicdanlı rus alimi əsl ziyalı yazır: "Stremlenie izuçitş svoix vraqov protıbuldalo russkoe provitelştvo spşialşno sobiraetş svedeniya o turkax i krimsix tata- rax, posilatş dlş etoy üleye k nim svoix posolstva, znakomitş s literatırı evropeyskoy stran, posvəhennyi istorii qosudarstvennomu ustroystvu i reliqii turk i tatar" (Simernov N.A "Oçerki istorii izuçeniş İslama v SSSR", 1954, st.17).

Deməli, ruslar ərazisini işğal etdiyi xalqların yaddaşıma da işğal edir. Mədəni sərəvətlərini də istila edirdilər. Bu daha əmansız işğal idi. Ərazini qaytarmaq olan, MƏNƏVİ İTKİLƏRİ QAYTARMAQ ÇƏTİNDİR.

Bu I Pyotrün irəli sürdüyü və rus dövləti tərəfindən illərlə həyata keçirilən "Parçala və hökm sür!" işğal prinsipinə sərəfəli idi.

Milli istiqlal şairi Məmməd Araz XX əsrdə bu faciənin poetikasını yaratdı:

**Ey daşlaşan, torpaqlaşan
ulu babam!
Qədim tarix dərəsindən
sən ver mənim səsimə sən
Şəhə gələn, səndən ötən
nəydi belə? -
səndən ötüb qardaşına dəydi belə
O məstliyin
baş fırladan
havasından qorpan daşdı.
Azərbaycan torpağından
Araz boyda şırım açdı.
Məndən ötdü...
Bunu dedi Şəki xanı
Bunu dedi Bakı xanı
Bunu dedi İbrahim xan,
Fətəli xan, Kəlbəli xan
Qəzə ötsün məndən dedi
Ötən kimi "mən-mən" dedi
Onlar "mən-mən" deyən yerdə
Sən olmadın Azərbaycan!
Səndən, məndən ötən zərbə
Vətən, Vətən sənə dəydi!**

(**Məmməd Araz, Seçilmiş əsərləri, B, 2003, S.15-16**)

Etibarlı mənbələrdən birində oxuyuruq: "Fətəli xan II Yekaterinadan Quba xanlığını himayəsinə götürməyi bir daha (!) xahiş etdi" Xudat yaxınlığında - Gavduşan çölündəki döyüşdə (1774) məğlub olan "Fətəli xan rusiyaya müraciət edərək kömək istədi. 1775-ci ilin martında general U.F.-də Medemin başçılıq etdiyi rus qoşunları Dərbəndə yaxınlaşır (ASE- III cild, səh.253-254). Bundan əvvəl Fətəli xan Azərbaycan xanlarını vahid dövlət kimi birləşdirmək uğrunda mübarizə aparırdı, fəqət bu iki səbəbə görə baş tutmadı:

1. Xanlar öz hakimiyyətlərini itirmək istəmiş. əksinə bu niyyətdə olan Fətəli xana qarşı döyüşə başlayırlar;

2. Belə bir təşəbbüs ayrı-ayrı xanları idarə edən rus siyasətinə zidd idi. Bir tarixi fakta nəzər salaq: "1726-cı ilin sonu, 1727-ci ilin əvvəllərində (Bu zaman I Pyotrün sənədi vəsiyyətnaməsi hazır idi) Quba xanlığı rusiyanı himayədarlığına qəbul edildi... 1726-cı ilin oktyabr ayının 20-də Dərbənddə qubalı Hüseynəli bəy Rusiyanı himayəsinə qəbul etdiyi bildirildi və sədaqət andı içdi" (Şahin Fazil "Quba tarixi", 2010, səh 96). Əgər Fətəli xanın nəticə təşəbbüsü baş tutsa idi, Azərbaycan Amerika birləşmiş Ştatları formatında vahid bir mərkəzdən idarə olunan "Azərbaycan Xanlıqlar dövləti" səfəvilərdən sonra mərkəzləşmiş dövlət ola bilərdi. "ətəli xanın 1769-cu ildə rus konsulluğunun məmuru Matveyev ilə söhbəti zamanı qeyd olunmuşdur ki, onun atası Hüseynəli xan bu vəzifəyə I Pyotr tərəfindən təyin və təsdiq edilmişdir (bax: Abdulla- yev Q. "Azerbaydjan v XVIII veke i zaimoatnoşeniye s Rossii", 1965, səh. 89).

Rusiyanın köməyi ilə xan təyin olunmuş Hüseynəli xanın oğlu bu tarixi misiyanı yerinə yetirə bilməzdi. Ruslarla görüşdən qayıdarkən yolda verilən zəhər ona heç Qubaya çatmağa imkan vermədi, Bakı yaxınlığında vəfat etdi, Bibihey-

bətdə dəfn olundu. Baş daşı indi də Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır.

İşğala bəzən biz özümüz getmişik, əlbəttə həmişə imperiyanın gizli təzyiqli və təkidli ilə!

Gələk XIX əsrə, podpolkovnik Abasqulu ağa Bakıxanov Tiflisə çar canişinin qorərgahına təzə gələn tərçüməçi prapovşik Mirzə Fətəli Axundzadəyə demişdir: "Mənim bu günüm, sənin gələcəyindir. Bunu yadımda saxla" onda A.Bakıxanov Şərqi, M.F.Axundzadə isə Şimala gedirdi. A.Bakıxanov bəlkə də tövbə etmək üçün Məkkəyə gedirdi. Məkkə ziyarətindən qayıdanda Vadəyi - Fatimə adlanan yerdə o 1846-cı ildə 57 yaşında vəfat edir. Fəqət ruslar buna heç bir reaksiya vermədilər...

A.Bakıxanov bədnam "Türkmənçay" müqaviləsi bağlananda tərçüməçi kimi iştirak etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən işğalı rəsmiləşdirən bu müqaviləyə - işğala qarşı ilk etiraz edən qubalılar olmuşdur.

1837-ci ildə Hacı Məhəmməd və Yarəlinin başçılığı ilə

12 min Quba kəndlisi üsyan etdi. Lkin üsyan kortəbii kəndli üsyanı idi və həmişə olduğu kimi xəyanət nəticəsində məğlub oldu: 15 fəal üsyançı Quba meydanında asılaraq, edam edildi. Hacı Mə-

həmməd Sibirə Katorqaya göndərildi. Yarəli qaçaraq gizləndi və sonra gizli fəaliyyətini davam etdirdi (ətraflı bax: Sumbatzadə A. "Kubinskoe vostanie 1837", 1961; Mustafazadə T. "Quba xanlığı", 2005; Şahin Fazil "Quba tarixi", 2016).

M.F.Axundzadənin taleyi haqqında isə onun qədirsiz ölümündən sonra arvadı Tubu xanıma 1879-cu ildə çar canişin dəftərxanasına - M.Fətəlinin inanıb xidmət etdiyi rəislərinə göndərdiyi məktubdan öyrənirik: "Halbuki, qocalığına o, daim özünün uzunmüddətli, yarım əsrə yaxın olan qulluğuna güvənib, mənə toxtax verirdi ki, ölüm-itimi olarsa, onun qaçığıkə rəisləri xidmətlərini layiqincə qiymətləndirəcəm, oğlunun təhsilinin başa vurmasına imkan yaradacaqlar. Lakin belə bir mərhəmət və mənim ərimin sağlığında ona, nə də onun vəfatından sonra mənə göstərilmişdir". Bir qədər keçəcək - Bir üzüm qaradır, bir üzün sarı \ Fələk də götürməz bu əzəbləri (Ə.Qəmküsar) - deyər poeziyamız fəryad edəcək. Aldaını, inamdan sui istifadə yolu ilə, həm mənavi, həm də siyasi-iznibati işğal, XX əsrdə də davam edir. N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubunda məktubunda oxuyuruq: "Mərkəz Azərbaycanın tamamilə məbəhisəsiz ərazilərini Ermənistanə verir... Ermənistanə, daşnaqlara vermək, düzəldilməsi mümkün olmayan pis nəticələr verə biləcəm səhədir.

Əziz Vladimir İliç Lenin məgər "Müstəqil Azərbaycan" Sizin dilinizdən çıxmamışdırmı? Axı məhz buna əsaslanaraq, biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik. Üç respublikadan birincisi olaraq sovet Rusiyanın qoymuna atılmış (!) Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir" (Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2004, səh 466). Lakin, "oyanan Şarqın simvolu" N.Nərimanov "Zəngəzur və Naxçıvan uyezdələri sovet Ermənistanının bölünməz əraziləridir" kimi bəyanatı imzalayıb...

Azərbaycanı İşğal etməyə, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətini devirməyə gələn "XI Qızıl Ordu"nun komandanı Mixayil Yefremova üzərində xəyanət cümləsi həkk edilmiş "...za doblestnoe vzyatie qor. Bakı i Gandja" sözləri yazılmış qılncı xalq adından şəxsi imza ilə bağışlayanlar hələ "Əziz Vladimir İliç tərəfindən əldə edilənlərini bilmirdilər".

Bolşevik - daşnak hakimiyyətinə satılmış

Əliheydə Qarayevə 1920-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə demişdi: "Səni bolşevik qardaşların divara söykəyib güllələyəndə mənə yada salarsan". Çox çəkmədi, tarix bu həqiqəti 1937-də təsdiq etdi. Bu da mənavi işğala təməl olan növbəti aldanış idi "Bu gün fərman verən, sabah can verir" di.(S.Vurğun).

1905-07, 1918-20, 1947-53, 1988! - bunlar Azərbaycanların öz dədə-baba torpaqlarında zorla deportasiya olunduğu tarixlərdir. Gəlmə ermənilər rusların köməyi ilə İrəvanı, Göyçəni işğal edib özlərinə Ermənistan adlı dövlət yaratdılar. Bu proses 1828-ci il "Türkmənçay" işğal aktından sonra ermənilərin məqsəddli şəkildə, kütləvi surətdə İrandan və Türkiyə ərazisindən köçürülməsi sayəsində baş verdi. Qarabağ problemi də elə bu zaman yarandı. SSRİ-nin axırını rəhbəri M.Qorboçovun yardımı ilə bir müddət Azərbaycanlı öz vətəninə qaçqın düşdü, torpaqlarımızın iyirmi faizi işğal olundu. 366-cı rus alayının iştirakı ilə Xocalıda əmansız soyqırım həyata keçirildi, şəhər əhəli iş birliktə yer üzündən silindi. 30 il bu işğala dözdük, beynəlxalq ictimaiyyətə, özünü demokrat adlandıran, insan hüquqlarını müdafiəçisi hesab edən dövlətlərə və təşkilatlara sərbərlə qulaq asdıq, beynəlxalq hüquqa riayət etdik. Fəqət nə bu problemi çözməli olan Minsk qurucu, nə də sair təşkilatlar Azərbaycan xalqının qanuni tələblərini məhəl qoymadı. Nəhayət 27 sentyabr, 2020-ci ildə, haqq divanı yetişdi, millətimiz və dövlətimiz özünə, ordusuna və baş komandanına güvəndi, tarix işğala son qoydu!